

Andrzej Kacprzak

Skazani

na przestępczość?

Wykluczenie

społeczne

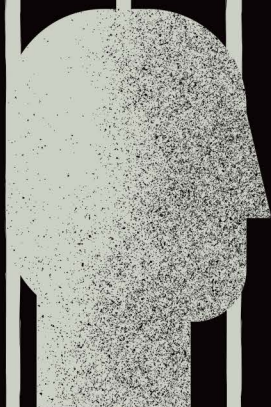
i reintegracja

społeczna

w doświadczeniu

biograficznym

byłych więźniów

Skazani

na przestępczość?

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Andrzej Kacprzak

**Skazani
na przestępczość?**

**Wykluczenie
społeczne
i reintegracja
społeczna
w doświadczeniu
biograficznym
byłych więźniów**

Andrzej Kacprzak (ORCID: 0000-0002-5474-2662) – Uniwersytet Łódzki
Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43

RECENZENCI

Witold Klaus, Krzysztof Czekał

REDAKTOR INICJUJĄCY

Katarzyna Włodarczyk-Gil

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Eliza Orman

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Pich

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

© Copyright by Andrzej Kacprzak, Łódź 2023
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08916.18.0.M

Ark. wyd. 24,6; ark. druk. 21,75

ISBN 978-83-8331-116-6
e-ISBN 978-83-8331-117-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wprowadzenie	9
Podziękowania	13
Rozdział I	
Perspektywa wykluczenia społecznego w kontekście socjologicznych teorii i badań zachowań przestępczych	15
1. Etiologia przestępstwa jako przedmiot refleksji naukowej	15
2. Obszary wykluczenia społecznego sprawców przestępstw w badaniach i analizach socjologicznych	17
2.1. Paradygmat etiologiczny	18
2.2. Paradygmat reakcji społecznej	26
2.3. Wykluczenie społeczne jako teoretyczna rama analizy przestępczości	30
2.3.1. Koncepcja wykluczenia społecznego – podstawowe założenia	31
2.3.2. Wykluczenie społeczne a przestępczość	34
3. Reintegracja społeczna sprawców przestępstw – aspekty teoretyczne	41
Rozdział II	
Przestępczość jako problem społeczny	51
1. Definiowanie przestępczości i określanie skali zjawiska	51
2. Skala i dynamika przestępczości rejestrowanej	54
3. Społeczno-ekonomiczne koszty przestępczości	59
4. Reakcja społeczna na przestępczość	60
4.1. Problemy społeczne jako przedmiot reakcji społecznej	60
4.2. Stosowanie środków karnych i ich skuteczność	63
4.2.1. Polityka karna Polski	65
4.2.2. Struktura, skala i dynamika kar orzeczonych w Polsce	68
4.3. System penitencjarny i resocjalizacyjny w Polsce	77
4.4. Systemy resocjalizacyjne w Unii Europejskiej	83
4.5. Więzienie jako instytucja wykluczająca	85
4.6. Zjawisko recydywy	89
4.7. Dyskusja na temat kary pozbawienia wolności	93

Rozdział III

Sytuacja osób opuszczających zakłady karne (badania i praktyka)	97
1. Kategorie analizy powrotu osób skazanych do społeczeństwa	97
2. Bariery powrotu byłych skazanych do społeczeństwa w świetle wyników badań	103
2.1. Wykluczenie relacyjne	105
2.2. Wykluczenie w sferze edukacji	109
2.3. Wykluczenie z rynku pracy	111
2.4. Bezdomność	116
2.5. Uzależnienia	118
2.6. Stygmatyzacja i autostygmatyzacja	119
3. Czynniki wspierające reintegrację społeczną byłych więźniów	122
3.1. Nieformalne źródła wsparcia	122
3.2. Formalne źródła wsparcia	127
3.2.1. Programy reintegracji społecznej skazanych	130
3.2.2. Pomoc postpenitencjarna	135
3.3. Oczekiwane źródła i formy pomocy	141

Rozdział IV

Nota metodologiczna	143
1. Konceptualizacja badania	143
2. Metoda i techniki zastosowane w badaniu	147
2.1. Dobór próby i przebieg badań	147
2.2. Metoda biograficzna w badaniach przestępczości	152
3. Bariery epistemologiczne i dylematy etyczne badań z więźniami	157
3.1. Byli skazani jako „trudna” grupa badawcza	157
3.2. Bariery epistemologiczne	159
3.3. Dylematy etyczne badań	163
4. Przebieg kariery przestępczej badanych	166

Rozdział V

Etap przedwiezienny w doświadczeniach biograficznych byłych skazanych	171
1. Dzieciństwo i młodość	171
1.1. Deprywacja pierwotna w rodzinach pochodzenia	171
1.1.1. Rozbicie rodziny	172
1.1.2. Problem alkoholowy w rodzinie	174
1.1.3. Przemoc w rodzinie	175
1.1.4. Rodzinne tradycje przestępcze	176
1.1.5. Ubóstwo rodziny pochodzenia	177
1.1.6. Brak kontroli rodzicielskiej	179
1.2. Funkcjonowanie w grupach rówieśniczych	181
1.3. Kariera edukacyjna	183
1.4. Pobyt w instytucjach wychowawczych i resocjalizacyjnych	186
2. Funkcjonowanie w rolach dorosłych na etapie przedwieziennym	189
2.1. Funkcjonowanie w związkach partnerskich i w roli ojca	190
2.2. Doświadczenia zawodowe	194
2.3. Dezorganizująca rola używek w życiorysach badanych	197
2.4. Sytuacja materialna	199

3. Motywy aktywności przestępczej	201
4. Podsumowanie	206

Rozdział VI

Pobyt w więzieniu w biograficznym doświadczeniu byłych skazanych 209

1. Formy funkcjonowania w więzieniu	209
1.1. Pierwszy kontakt z więzieniem	209
1.1.1. Formalne zasady funkcjonowania placówki	210
1.1.2. Stosunki ze współosadzonymi i „drugie życie więzienne”	213
1.2. Stosunek do działań resocjalizacyjnych	217
1.2.1. Bierny stosunek do resocjalizacji	217
1.2.2. Zaangażowanie w działania resocjalizacyjne	220
1.2.3. Resocjalizacja pozorna	223
2. Czynniki ograniczające i wspierające reintegrację społeczną podczas pobytu w więzieniu	226
2.1. Relacje z bliskimi	226
2.2. Sytuacja zawodowa	233
2.3. Sytuacja materialna	237
2.4. Dostęp do edukacji	239
2.5. Wsparcie instytucji, organizacji pozarządowych i grup samopomocowych w czasie pobytu w więzieniu	242
2.6. Plany funkcjonowania po zakończeniu kary	244
2.6.1. Plany powrotu do przestępczości	244
2.6.2. Plany zerwania z przestępczością	246
3. Podsumowanie	248

Rozdział VII

Losy życiowe badanych po opuszczeniu więzienia 251

1. Pierwsze dni na wolności	251
2. Ścieżki życiowe byłych więźniów po wyjściu na wolność	252
2.1. Kontynuacja kariery przestępczej i powroty do więzienia	253
2.2. Odejście od przestępczości i rozpoczęcie nowego życia	255
3. Relacje w kręgach nieformalnych po wyjściu na wolność	258
3.1. Kontakty z rodziną pochodzenia	258
3.2. Relacje z rodziną prokreacji	261
3.3. Kontakty ze znajomymi po wyjściu na wolność	269
4. Sytuacja zawodowa po wyjściu na wolność	272
4.1. Poszukiwanie pracy	272
4.2. Bariery w dostępie do pracy	276
4.3. Trudności z utrzymaniem pracy	282
5. Sytuacja materialna po wyjściu na wolność	284
6. Uzależnienia jako bariera funkcjonowania na wolności	288
7. Wsparcie instytucjonalne i samopomoc	292

Zakończenie	299
-------------	-----

Bibliografia	309
--------------	-----

Wprowadzenie

Walka z wykluczeniem społecznym to jedno z najważniejszych wyzwań polityki społecznej w krajach zjednoczonej Europy. Problem reintegracji społecznej byłych więźniów wpisuje się w ramy priorytetowych działań polityki inkluzji społecznej Unii Europejskiej. Na gruncie polskim, już w ramach *Zrewidowanej Strategii Spójności Społecznej* z 2004 roku, byłych więźniów zaliczono do grup szczególnie zagrożonych ekskluzją społeczną, obok innych kategorii doświadczających deficytów w organizacji środków do życia, np. rodziców samotnie wychowujących dzieci, imigrantów, osób z niepełnosprawnościami, w kryzysie bezdomności czy uzależnionych. Trudności w przystosowaniu do życia w społeczeństwie po zwolnieniu z zakładu karnego zostały również wymienione jako jedna z okoliczności uprawniających do korzystania z usług pomocy społecznej (*Ustawa o pomocy społecznej z dnia 1 stycznia 2004 r.*, art. 7). Osoby opuszczające placówki resocjalizacyjne dla dorosłych jako jedna z grup docelowych pomocy społecznej w krajach UE są jednak jej podmiotem od stosunkowo niedawna, co ma także swoje konsekwencje dla stopnia rozwoju sieci, zasobów i form wsparcia.

Problematyka reintegracji społecznej osób opuszczających zakłady karne zyskuje w ostatnich latach wyraźnie na popularności. Świadczy o tym nie tylko rosnąca liczba programów reintegracyjnych skierowanych do tej kategorii beneficjentów, realizowanych w warunkach wolnościowych lub półwolnościowych, lecz również liczba ukazujących się co roku publikacji zajmujących się losami osób opuszczających zakłady karne (np. Maruna 2001; Niven i Olagundaye 2002; Travis i Waul 2003; Bushway 2004; Niven i Stewart 2005; Farrall i Calverley 2006; Borzycki i Makkai 2007; Glaze i Maruschak 2008; Kirk 2009; Western i Pettit 2010; Maruna i Immarigeon eds. 2011; Bushway i Apel 2012; Woods i in. 2013; Wyse i in. 2014; Visher 2015; Mijs 2016; Denver i in. 2017; Alper i in. 2018; Price-Tucker i in. 2019; Andersen i in. 2020; Pękala-Wojciechowska i in. 2021; Burke i in. 2022).

W książce stosuję termin reintegracji społecznej. W literaturze przedmiotu jest on używany w kontekście ponownej inkluzji byłych skazanych do życia w społeczeństwie po odbyciu kary pozbawienia wolności. Wielu socjologów zauważa jednak, że można mieć uzasadnione zastrzeżenia co do sensowności tego sformułowania. Sugeruje bowiem, że osoby, do których odnosi się ta kategoria, na którymś etapie życia były zintegrowane z resztą społeczeństwa (Griffiths i in. 2007: 3; Borzycki

i Makkai 2007: 5; Wacquant 2010: 612; 2009a: 69–72; por. Robinson i Crow 2009: 2). Tymczasem badania dowodzą, że wśród populacji więziennej występuje wyraźna nadreprezentacja osób, które jeszcze przed wyrokiem skazującym należały do różnych kategorii wykluczanych: bezrobotnych, żyjących w ubóstwie, w kryzysie bezdomności, o niskim poziomie wykształcenia, uzależnionych od alkoholu lub narkotyków, pochodzących z rodzin dysfunkcyjnych (np. *Reducing re-offending by ex-prisoners* 2002; Maruna i LeBel 2003; Houchin 2005; Western i Pettit 2010; *The vicious circle of social exclusion and crime* 2012). Pobyt w więzieniu częściej pogłębia wcześniej doświadczane trudności, niż przyczynia się do ich rozwiązywania. Nierzadko prowadzi również do pojawiania się nowych: rozpad więzi rodzinnych, utrata miejsca zamieszkania, stygmatyzacja na rynku pracy, zaniżone poczucie własnej wartości, wyuczona bezradność, bierność społeczna czy utożsamianie się z subkulturą więzienną i ograniczenie kontaktów do środowiska przestępczego (May 1999; Nelson i in. 1999; Travis i in. 2001; Szymanowska 2003; Raynor i Robinson 2005; Dhami i in. 2006; Baldry 2007; Shinkfield i Graffam 2009; Burnett 2011; Uggen i in. 2011; Maruna i in. 2011; Visher i in. 2011; Domżańska 2013; Bhuller i in. 2016). Dla większości byłych skazanych trudna sytuacja życiowa, zwłaszcza w sytuacji braku stałego, legalnego źródła dochodu, oznacza konieczność poszukiwania wsparcia i podstaw funkcjonowania w kręgu rodzinnym lub w instytucjach pomocowych. Gdy jest niedostępna bądź niewystarczająca, alternatywą staje się powrót do przestępczości. Tym samym powstaje swoiste błędne koło „wychodzenia z i powrotów do sądów i więzień” (ang. *cycle in and out of courts and prisons* [Baldry, Maplestone 2003: 2]). Z kolei odbywanie kolejnych wyroków prowadzi do dalszej degradacji społeczno-ekonomicznej.

W Polsce na gruncie nauk społecznych problematyką procesów wykluczania i reintegracji społecznej byłych więźniów zajmuje się głównie pedagogika resocjalizacyjna. Przez socjologów ów temat jest natomiast podejmowany relatywnie rzadko. Dotychczasowe badania eksplorują tylko niektóre aspekty funkcjonowania byłych skazanych po zakończeniu odbywania kary, najczęściej ich sytuacji na rynku pracy (np. Musidlowski 2007; Sosnowski i Wieczorek 2008; Korsak 2008; Domżańska 2013). Nieliczne studia dotyczyły sytuacji rodzinnej byłych więźniów, ich kontaktów w ramach nieformalnych kręgów społecznych (np. Kieszkowska 2009; Szymanowska 2009; 2003) czy problemu stygmatyzacji osób z przeszłością kryminalną (np. Pierzynowska 1997; Kwaśniewski 1997).

Celem niniejszej książki jest identyfikacja czynników wspierających reintegrację społeczną byłych więźniów oraz barier w tym procesie. Analizie zostały poddane zgromadzone w toku wywiadów biograficznych życiorysy mężczyzn, którzy odbywali karę pozbawienia wolności. Wykluczanie społeczne jest procesem, który w wielu analizowanych przypadkach rozciąga się na całą biografię, począwszy od dzieciństwa, przez okres dorastania, aż po późną dorosłość. Ścieżki prowadzące do wejścia w konflikt z prawem i pozbawienia wolności są zróżnicowane. Zróżnicowane są również doświadczenia badanych związane z pobylem w więzieniu

i funkcjonowaniem na wolności po jego opuszczeniu. Wszystkie je łączy jednak doświadczanie wykluczenia społecznego na przynajmniej jednym z tych etapów.

Część z wniosków prawdopodobnie można również odnieść do sytuacji kobiet opuszczających więzienia (np. problemy materialne, w relacjach z bliskimi, w dostępie do rynku pracy). Nie należy jednak tego czynić bez zastrzeżeń. Specjaliści wskazują bowiem, że uwarunkowania pobytu kobiet w więzieniu oraz powrotu do społeczeństwa mogą nawet znacząco odbiegać od doświadczeń mężczyzn (zob. np. Whitehead 2007; Cobbina 2009; Salisbury i Van Voorhis 2009; Pinto i in. 2014).

Podejmowana w książce problematyka mieści się w obszarze nauk społecznych: socjologii, kryminologii, pedagogiki, polityki społecznej. Dotyczy dwóch obszarów teoretyczno-badawczych: 1) koncepcji wykluczenia społecznego i reintegracji społecznej sprawców przestępstw oraz 2) koncepcji dynamicznego ujęcia kariery przestępczej w świetle teorii nieformalnej kontroli społecznej. Zastosowane podejście ma wartość eksplanacyjną zarówno w odniesieniu do podjętej problematyki reintegracji społecznej byłych więźniów, jak i przyjętej perspektywy metodologicznej, tj. zastosowania metody biograficznej. Podstawę źródłową książki stanowią materiały uzyskane w okresie od września 2011 roku do kwietnia 2018 roku w ramach projektu badawczego „Wolność – analiza losów i strategii życiowych byłych więźniów” (grant przyznany w ramach dotacji celowej MNiSzW dla młodych naukowców, nr 545/172), realizowanego w Katedrze Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej Uniwersytetu Łódzkiego pod kierownictwem autora. W jego ramach przeprowadziłem 36 wywiadów biograficznych z byłymi i aktualnymi skazanymi, które złożyły się na blisko 800 stron transkrypcji.

Książka składa się z siedmiu rozdziałów. Pierwsze trzy stanowią jej część teoretyczną. Otwiera ją przegląd socjologicznych perspektyw teoretyczno-badawczych wyjaśniających zachowania przestępcze, w kontekście koncepcji wykluczenia społecznego (rozdział I). Rozdział II charakteryzuje zjawisko przestępczości jako problem społeczny i jako swoisty społeczny konstrukt. Obejmuje analizę kryteriów definicyjnych zachowań kwalifikowanych jako przestępcze oraz wynikającej z nich względności pojęcia. Główną część rozdziału stanowią rozważania na temat formalnoprawnych reakcji społeczeństwa na zjawisko przestępczości, ze szczególnym uwzględnieniem kary pozbawienia wolności. Wpisują się one w analizę szerszego kontekstu społecznego – polityki karnej w Polsce. Rozdział III to przegląd socjologicznych badań na temat wykluczenia społecznego i reintegracji społecznej byłych więźniów oraz przegląd dostępnych form pomocy dla osób opuszczających zakłady karne w Polsce.

Drugą część książki stanowi analiza wyników badań własnych autora. Rozpoczyna ją nota metodologiczna – konceptualizacja badań oraz refleksja na temat ich przebiegu, trudności metodologicznych i dylematów etycznych napotkanych w trakcie realizacji badań (rozdział IV). Rozdziały V–VII rekapituluje wyniki analizy życiorysów badanych mężczyzn. Rozdziały te zostały uporządkowane w sposób chronologiczny,

odpowiadający przebiegowi biografii: od okresu dzieciństwa, poprzez okres dorastania, pierwsze konflikty z prawem i kontakty z placówkami resocjalizacyjnymi aż do etapu wyjścia (lub kolejnych wyjść) na wolność i sposobów funkcjonowania po opuszczeniu więzienia. Zwieńczeniem książki jest podsumowanie wyników przeprowadzonych analiz.

Podziękowania

Pragnę wyrazić wdzięczność moim Rozmówcom, którzy zgodzili się poświęcić swój czas na udział w badaniu i obdarzyli mnie zaufaniem, powierzając mi swoje historie.

Niniejsza książka powstała dzięki życzliwości wielu drogich mi osób, które wspierały mnie na różnych etapach pracy. Podstawę tej publikacji stanowi moja dysertacja doktorska. Chciałbym w pierwszej kolejności podziękować jej promotorce, Profesor Jolancie Grotowskiej-Leder, która zgadzając się objąć mnie opieką naukową, umożliwiła mi rozpoczęcie kariery naukowej. Służyła mi swoim doświadczeniem i bezcennym wsparciem, gdy jako doktorant stawiałem pierwsze kroki na ścieżce naukowej, i pomogła wejść w rolę pracownika naukowo-dydaktycznego. Dziękuję również Profesor Wielisławie Warzywodzie-Kruszyńskiej, która obdarzyła mnie zaufaniem, dając mi szansę związania mojej kariery zawodowej z Katedrą Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej UŁ, której pracownikiem pozostaję do dziś.

Serdeczne podziękowania kieruję do moich wspaniałych Koleżanek i Kolegów z Katedry, Instytutu Socjologii UŁ oraz Centrum Innowacji Społecznych UŁ, których wsparcie miało i ma wymiar nie tylko merytoryczny, ale i emocjonalny. Wasza życzliwość i przyjaźń są dla mnie przywilejem i inspiracją. Wyjątkowe podziękowania pragnę skierować do Doktor hab. Grażyny Mikołajczyk-Lerman, która już na etapie moich studiów magisterskich i doktoranckich zasypywała mnie niezliczonymi materiałami źródłowymi – pomogły mi one wybrać kierunek badań i uporządkować myśli – zaś już w roli kierowniczkki Katedry udzieliła mi nieocenionego wsparcia, by niniejsza książka miała szansę ujrzeć światło dzienne. Osobą, której w ostatnich latach szczególnie zawdzięczam mój rozwój naukowy, jest Doktor hab. Piotr Chomczyński, mój serdeczny Kolega i współpracownik, a w wielu sytuacjach również przewodnik po mrocznym świecie kryminologii, bez którego zaufania, wiary w społeczną użyteczność nauki i nieustającego dążenia do wydobycia ze mnie zasobów naukowo-badawczych niejednokrotnie zabrakłoby mi energii do pracy.

Jestem niezmiernie wdzięczny Recenzentom niniejszej książki, Doktorowi hab. Krzysztofowi Czekałowi i Doktorowi hab. Witoldowi Klausowi, za poświęcony czas, wnikliwą lekturę manuskryptu oraz niezwykle cenne sugestie, które pozwoliły znacząco polepszyć jakość merytoryczną tekstu.

Szczególne wyrazy wdzięczności pragnę przekazać moim Najbliższym, Rodzinie, Przyjaciołom, Narzeczonej, którzy zarówno na etapie pisania rozprawy doktorskiej, jak i przekształcania jej w publikację książkową wspierali mnie emocjonalnie, poświęcając mi czas, miłość, energię i pozwalając nabrać niezbędnego dystansu do spraw zawodowych, gdy było mi to najbardziej potrzebne.

Książkę pragnę zadedykować moim Rodzicom, których bezinteresowność, życzliwość i niezachwiane poświęcenie są dla mnie inspiracją każdego dnia.

Rozdział I

Perspektywa wykluczenia społecznego w kontekście socjologicznych teorii i badań zachowań przestępczych

1. Etiologia przestępstwa jako przedmiot refleksji naukowej

Refleksja na ten temat przyczyn wchodzenia w konflikt z prawem jest obecna w medycynie, psychologii i socjologii, a przede wszystkim czerpiącej z ich dorobku kryminologii. Analizy z tego obszaru tematycznego nie są również obce ekonomii czy pedagogice społecznej. Przestępczość jest więc przedmiotem zainteresowania interdyscyplinarnego, co jest uzasadnione ze względu na złożoność i wieloaspektowość zjawiska (Baker i in. 2010; Taylor 2016).

Pierwsze próby wyjaśniania przyczyn zachowań przestępczych podejmowano już w starożytności, wskazując na rozmaite fizyczne i psychiczne „defekty” sprawców przestępstw, negatywny wpływ środowiska społecznego i fizycznego (np. ukształtowanie terenu, warunki klimatyczne), a nawet międzypokoleniowe dziedziczenie skłonności do łamania prawa. Początki naukowej refleksji nad zjawiskiem i podstawy współczesnej kryminologii jako odrębnej dyscypliny naukowej datują się jednak dopiero na II połowę XIX wieku. Pionierami w tej dziedzinie byli kryminolodzy reprezentujący orientację biologiczną. Zwracali uwagę m.in., że skłonności przestępcze jednostki są powodowane specyficzną budową fizjologiczną człowieka (Lombroso 1876 [2006]; 1911; Lombroso Ferrero 1911), chorobami układu wydzielenia wewnętrznego (np. Schlapp i Smith 1928; Berman 1932), wadliwą strukturą chromosomów (np. Fox 1969; Witkin i in. 1976; zob. też: Heitzman 2001: 46–47; Nowak i Wysocka 2001: 116–117; Sakowicz 2009: 203) czy wreszcie przekazywanym

z pokolenia na pokolenie materiałem genetycznym (Dalgaard i Kringlen 1976; Cloninger i in. 1982; Bohman i in. 1982; Mednick i in. 1984; Rowe i Osgood 1984; Cloninger i Gottesman 1987; zob. też: Blackburn 1993; Joseph 2001). Część z tych analiz dostarczyła ważkich dowodów na istnienie biologicznego podłoża przestępczości (zob. Pękała i in. 2019).

Z perspektywy socjologicznej ważne jest zwrócenie uwagi przez przedstawicieli nurtu biologicznego na rolę środowiska w kształtowaniu zachowań przestępczych¹. Zgodnie z ustaleniami tego nurtu istnieją pewne predyspozycje do zachowań przestępczych, które podlegają mechanizmowi dziedziczenia, jednak „genetyczne ryzyko zachowań przestępczych może być w dużej mierze wzmacniane przez niesprzyjające okoliczności środowiskowe, jak np. pochodzenie z rodziny o słabym społeczno-ekonomicznym zapleczu” (Baker i in. 2010: 21), co oznacza, że etiologia zachowań przestępczych jest wypadkową obu grup czynników ryzyka: biologicznych i środowiskowych (społecznych). Ten sposób myślenia jest współcześnie kontynuowany w dynamicznie rozwijającym się kierunku badań z zakresu kryminologii biospołecznej, określanym skrótowo: GxE (ang. *genetic and environmental studies*) (zob. np. Caspi i in. 2002; Reiss i Leve 2007; Cullen 2009; Beaver i Walsh 2010; Baker i in. 2010; Belsky i Beaver 2011; Beaver 2013; Ratchford 2013; Schwartz i Beaver 2015; Gajos i in. 2016; Guy i Chomczyński 2018; McGee i Farrington 2019; Pękała i in. 2019).

Istotny wpływ na rozwój socjologicznej refleksji na temat przestępczości miały również koncepcje psychologiczne, które sięgają początku XX wieku². Do najważniejszych należy m.in. teoria frustracji-agresji, zwłaszcza w wariancie zaproponowanym przez Berkowitza (1962, za: Ciosek 2001). Wedle niej mogąca prowadzić do agresywnych zachowań przestępczych frustracja nasila się w sytuacjach kryzysowych, takich jak np. utrata pracy, mieszkania, pogorszenie sytuacji materialnej. Wątki analiz podjętych w ramach tej teorii sygnalizowały uwarunkowania w kategoriach sytuacji traktowanych współcześnie jako wykluczające. Jednakże były traktowane jako bodźce sytuacyjne. Drugą orientacją psychologiczną ważną dla rozwoju socjologicznej refleksji na temat przestępczości była psychoanaliza. Jej przedstawiciele poruszali

- 1 Na czynniki społeczne zwracał uwagę już Cesare Lombroso w pracy pt. *Zbrodnia. Przyczyny i środki zaradcze* opublikowanej w 1911 roku. Książka ta była odpowiedzią na krytykę, z jaką spotkała się jego koncepcja „urodzonego przestępcy” z 1876 roku (krytyczny stosunek wyrażali również w późniejszych latach przedstawiciele nurtu biologicznego, np. Goring 1913; Tarde 1924). Lombroso opisał szeroki zestaw środowiskowych czynników kryminogennych, m.in. płeć, wyznawaną religię, sytuację ekonomiczną, wykształcenie. Należy jednak zaznaczyć, że uwarunkowania te były przez niego traktowane drugorzędnie. Decydującą rolę w kryminogenezie przypisywał dziedzicznym czynnikom biologicznym.
- 2 Początki prowadzonych w kryminologii badań psychologicznych sięgają przeto XIX i XX wieku. Ich dynamiczny rozwój w tym okresie należy wiązać przede wszystkim z krytyczną reakcją wobec determinizmu biologicznego ówczesnych koncepcji kryminologicznych i z dynamicznym rozwojem (zwłaszcza w Wielkiej Brytanii) psychiatrii sądowej jako nowej dyscypliny, wypierającej medycynę z obszaru tzw. rehabilitacji przestępców (Jefferson 2010: 285).

problematykę deficytów w relacjach rodzic–dziecko i ich wpływu na funkcjonowanie jednostki w dorosłym życiu. Psychoanaliza była wielokrotnie krytykowana za spekulatywny charakter interpretacji, jak również kwestie metodologiczne (analiza przypadków, niewielkie próby badawcze) i jako taka została przez socjologiczne środowisko uznana za teorię o niewielkiej stosowalności w szerszym kontekście społecznym. Poruszone przez nią kwestie są jednak ważne zarówno dla wyników badań własnych autora prezentowanych w dalszej części książki, jak i z perspektywy wykluczenia społecznego.

2. Obszary wykluczenia społecznego sprawców przestępstw w badaniach i analizach socjologicznych

Socjologiczne wyjaśnienia przyczyn zachowań przestępczych czynią przedmiotem analizy wpływ tzw. czynników środowiskowych, mikro-, mezo- i makrospołecznych, na przestępczość, zwracając przy tym uwagę na społeczno-demograficzny profil sprawców przestępstw, jak również kontekst społeczny i ekonomiczny występowania przestępczości. Koncepcje socjologiczne dostrzegają źródła zachowań przestępczych w specyficznych uwarunkowaniach społeczno-ekonomicznych jednostek, grup, kategorii społecznych, a nawet całych klas.

Chronologicznie rzecz ujmując, analizy przestępczości w odniesieniu do uwarunkowań społeczno-ekonomicznych były podejmowane w ramach paradygmatu etiologicznego (teorie dezorganizacji społecznej, teorie napięć, koncepcje subkultur dewiacyjnych, teorie kontroli społecznej) oraz paradygmatu reakcji społecznej (teorie naznaczania i stygmatyzacji społecznej sprawców przestępstw) (zob. Siemaszko 1993).

Powiązania między przestępczością a wykluczeniem społecznym są w literaturze przedmiotu podejmowane stosunkowo od niedawna – zjawisko zaczęto uznawać za ważny czynnik czy też pewien spłot okoliczności o potencjale kryminogennym dopiero pod koniec zeszłego stulecia (Bradley 2005: 428–429), choć związki między przestępczością a takimi sytuacjami jak bezrobocie, ubóstwo, pochodzenie z tzw. niższych warstw społecznych, zaniedbywanie dzieci przez środowiska wychowawcze dostrzegano już znacznie wcześniej w socjologicznych analizach (np. Burt 1925; Park i in. 1925; Burgess 1925, za: Czekał 2007; Shaw i in. 1926, za: Czekał 2007; Thrasher 1927; Sutherland 1937; Shaw i McKay 1942 [2014]; Merton 1949 [2002]; Lemert 1951; Cohen 1955; Sykes i Matza 1957; Miller 1958; Cloward i Ohlin 1960; Becker 1963 [2009]; Matza 1964). Różne wątki odnoszące się do sytuacji wykluczenia społecznego pojawiały się zatem w socjologicznych analizach

przestępczości na długo, zanim koncepcja ta zaczęła zyskiwać na popularności. Nie uwzględniały jednak konstytutywnych cech zjawiska: jego procesualności, kumulatywności i wieloaspektowości.

2.1. Paradygmat etiologiczny

W paradygmacie etiologicznym, jak pisze Andrzej Siemaszko (1993: 20), poszukuje się odpowiedzi na dwa główne pytania, tj.: „Dlaczego część ludzi popełnia przestępstwa?” oraz „Dlaczego większość ludzi przestępstw nie popełnia?”. Analizy prowadzone przez socjologów reprezentujących ten nurt dostarczyły dowodów na istnienie związków między różnymi barierami w dostępie do najważniejszych zasobów życia społecznego a wchodzeniem w konflikt z prawem. Osoby doświadczające silnej deprivacji społecznej zostały uznane za kategorię szczególnie kryminogenną.

Brak dostępu do ważnych zasobów społecznych oraz możliwości awansu społecznego stanowiły jedną z centralnych kategorii m.in. w teoriach napięć. Zauważono, że osoby pochodzące z niższych warstw i klas społecznych mają – w porównaniu z resztą społeczeństwa – ograniczone możliwości osiągnięcia wysokiego statusu społecznego czy zapewnienia dobrobytu materialnego sobie i swojej rodzinie, ponieważ nie mają dostępu do legalnych sposobów zdobywania środków do życia (Merton 2002). Część osób w takiej sytuacji próbuje alternatywnych metod przystosowania do obowiązujących reguł³ (Clinard i Meier 2011: 76). Jedną z nich jest aktywność przestępcza. Jako dowód na słuszność tych ustaleń badacze (np. Clinard 1964 [za: Clinard i Meier 2011: 76]; zob. też: Agnew i Brezina 2010: 97) wskazywali, że zgodnie z oficjalnymi statystykami przestępczość jest najbardziej nasiloną w niższych warstwach społecznych – tych, które szczególnie silnie odczuwają presję społecznego awansu, mając najbardziej ograniczone możliwości jego osiągnięcia⁴. Należy w tym kontekście jednak zaznaczyć, że przez wiele lat socjologowie i kryminolodzy

3 Robert K. Merton (zob. 2002: 198) przyjmował, że normy społeczne są powszechnie znane, lecz niekoniecznie przez wszystkich uznawane, co jest konsekwencją braku możliwości awansu społecznego z użyciem legalnych środków. W tym świetle dewiacja nie jest wynikiem zaniku kontroli społecznej, ale – podobnie jak zachowania konformistyczne – jednym z możliwych i całkowicie normalnych typów adaptacji do rzeczywistości społecznej. Tym samym zachowania przestępcze są oczywistym, a nawet oczekiwanym rezultatem napięć w strukturze społecznej i kulturowej.

4 Warto jednak w tym miejscu przypomnieć, że oficjalne statystyki nie oddają rzeczywistych rozmiarów i struktury przestępczości. Z kolei teoria anomii nie ma potencjału wyjaśniania wszystkich typów przestępstw. Wprawdzie przyjmuje się, że doświadczanie frustracji związanej z brakiem możliwości zaspokojenia ważnych potrzeb może być np. przyczyną zachowań agresywnych (zob. Breuer i Elson 2017). Jednak w odniesieniu do koncepcji Mertona (2002) nie wydaje się, by takie przestępstwa miały prowadzić do osiągnięcia kulturowo określonych celów.

koncentrowali swoją uwagę na przestępczości ulicznej. Jak wspomniano wyżej, głównym źródłem analizowanych przez nich danych były bowiem oficjalne rejestry policyjne, w których przestępczość tzw. klas wyższych była niemal nieobecna (Sutherland 1949; Kitsuse i Ciquorel 1963). Choć na tę tendencję zwracał uwagę już w 1939 roku Edwin Sutherland w swoim referacie wygłoszonym na zebraniu Amerykańskiego Towarzystwa Socjologicznego, jego wnioski i rekomendacje badawcze nie spotkały się z dużym zainteresowaniem i przez wiele dziesięcioleci sugestie Sutherlanda nie były na szerszą skalę stosowane w badaniach empirycznych (Reurink 2016). Za kryminalizację, czyli klasyfikowanie określonych typów zachowań jako przestępstw, odpowiadały i nadal odpowiadają osoby dobrze sytuowane materialnie, czego wynikiem jest silniejsze akcentowanie uciążliwości i niebezpieczeństw związanych z przestępczością uliczną, której sprawcami częściej są osoby rekrutujące się ze środowisk gorzej sytuowanych materialnie (Reiman 1999; 2001; Wacquant 2009a; 2009b; Klaus 2019)⁵. Stąd też i podmiotem badań były najczęściej uboższe klasy społeczne.

Część analiz prowadzonych na podstawie badań jakościowych (np. Topalli i Wright 2004) zdaje się potwierdzać, że główną motywacją części sprawców przestępstw jest rzeczywiście dążenie do polepszenia sytuacji materialnej (co dotyczy również przestępstw popełnianych przez klasy wyższe), a w przypadkach skrajnych – konieczność zdobycia środków do życia. Brak dostępu do legalnych środków awansu społecznego wyklucza część członków społeczeństwa z wyścigu do tego, co wiąże się z wysokim statusem (Clinard i Meier 2011: 75–76)⁶, zaś możliwości zabezpieczenia socjalnego kategorii „defaworyzowanych”, zagrożonych wykluczeniem społecznym lub doświadczających marginalizacji nadal stanowią jeden z najpoważniejszych i najbardziej palących problemów polityki społecznej, problemów trudno rozwiązywalnych.

W socjologicznych analizach etiologii przestępczości niski status materialny był niejednokrotnie identyfikowany jako kryminogenny czynnik ryzyka. Na kryminogenny charakter złych warunków ekonomicznych zwracał uwagę m.in. Walter Reckless (1967), uznając wynikające z ubóstwa trudne warunki życiowe oraz towarzyszący im brak perspektyw na sukces za główne czynniki „popychające” (ang. *pushes*) jednostkę w stronę przestępstwa. Niskiemu statusowi ekonomicznemu ważną rolę w kryminogenezie przypisywali też Robert E. Park (i in. 1925) oraz Ernest Burgess (1925), twórcy

5 Szerzej na ten temat piszę w podrozdziale 2.3.2 niniejszego rozdziału.

6 Presja osiągnięć przy braku możliwości awansu społecznego zasadniczo kwestionuje sensowność wykorzystywania przy tym legalnych środków. W świetle teorii anomii część społeczeństwa sięga w tej sytuacji po alternatywne metody, jak kradzieże, manipulacje gospodarcze czy nielegalny handel (innowacja). Inni porzucają aspiracje, pozostając przy zinstytucjonalizowanych normach zachowań (rytualizm) bądź też całkowicie „rezygnując z gry” (Siemaszko 1993: 42), np. popadają w uzależnienia, popełniają samobójstwa (wycofanie). Jeszcze inni, nie uznając ani zinstytucjonalizowanych środków, ani kulturowych celów, proponują alternatywne rozwiązania systemowe (bunt) (Merton 2002).

Szkoły Chicagowskiej oraz ich liczni kontynuatorzy (zob. Czekaj 2007: 269–270). Wykazano, że osoby biedne mieszkają z reguły w gorszych dzielnicach (tzw. strefach przejściowych⁷), które były też miejscem koncentracji innych niekorzystnych zjawisk, takich jak: bezrobocie, żebractwo, prostytutka, pijaństwo, zły stan zdrowia ludności (wysoka śmiertelność noworodków, wysoki odsetek chorych na gruźlicę i chorych psychicznie). Przestrzenie te charakteryzują się również wysokimi wskaźnikami przestępczości nieletnich i dorosłych (Burgess 1925; Shaw i in. 1926, za: Czekaj 2007; Shaw i McKay 2014; zob. też: Walker 2009; Paternoster i Bachman 2010: 115).

W toku analiz zdegradowanych sąsiedztw dowodząco, że przestępczość ma tendencję do nasilania się w okolicach o silnym zróżnicowaniu etnicznym i kulturowym. Niski status materialny prowadzi do zamieszkania w biedniejszych dzielnicach i osiedlach, co w dużej mierze dotyczy imigrantów. Zdaniem części badaczy (Thrasher 1927; Shaw i McKay 2014; zob. też: Bursik Jr. 2006: 25–26) pluralizm kulturowy oznacza zróżnicowanie norm i wartości na niewielkim obszarze. W wymiarze jednostkowym powoduje to dysonans wartości, w szerszej perspektywie – chaos normatywny, co z kolei skutkuje rozluźnieniem więzi społecznej i załamaniem kontroli społecznej. Taka sytuacja sprzyja przestępczości, zwłaszcza na etapie akomodacji (por. Thomas i Znaniecki 1920). Clifford Shaw i Henry McKay (1942) byli zdania, że w sąsiedztwach tych, obok konformistycznego systemu wartości, wytwarza się system alternatywny, o charakterze dewiacyjnym, przekazywany kolejnym pokoleniom sprawców przestępstw przez starszych przestępców (por. Sutherland i Cressey 1978: 80–83). W ten sposób powstaje mechanizm międzygeneracyjnego odtwarzania przestępczości, która rozwinęła się na tym obszarze i stała się swoistą tradycją⁸. Wiele nowszych badań przeczy tym wnioskom. Coraz więcej z nich wskazuje, że związek między imigracją a przestępczością jest albo nieistotny statystycznie, albo ma charakter odwrotny, ponieważ osiedlanie się osób migrujących i ich rodzin

7 Ustalono, że miasto ma układ koncentryczny. Wyróżniono od centrum miasta w kierunku peryferii: dzielnicę biznesowo-przemysłową, strefę przejściową, stabilną strefę zamieszkania klasy robotniczej, mieszkania przedstawicieli klasy średniej oraz strefę podmiejską z rezydencjami o wysokim standardzie (Burgess 1925, za: Czekaj 2007: 100–102). Strefa przejściowa była najczęściej pierwszym miejscem zamieszkania nowo przybyłych imigrantów, dopiero z czasem przenoszących się do lepszych dzielnic, bardziej oddalonych od centrum przemysłowo-handlowego. Wskaźniki przestępczości były tam zdecydowanie wyższe w porównaniu z pozostałymi strefami. Skala przestępczości w dzielnicach zamieszkania malała wraz z oddalaniem się od centrum, co nie ulegało zmianie na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci, niezależnie od dynamicznych zmian składu osobowego i etnicznego ludności. Podważało to ówczesny pogląd o szczególnych przestępczych predyspozycjach niektórych ras czy narodowości, kierując jednocześnie uwagę badaczy na specyficzne właściwości środowiska społecznego, w którym rozwijała się przestępczość (Paternoster i Bachman 2010: 115–116).

8 Shaw i McKay w swej późniejszej pracy tłumaczą mechanizm społecznego uczenia się przestępczości w ramach społeczności lokalnej w sposób następujący: „Tradycje przestępcze są zachowywane i przekazywane poprzez medium społecznych kontaktów z grupą rówieśniczą oraz bardziej zorganizowane przestępcze i kryminalne gangi” (1971: 260, za: Siemaszko 1993).

może prowadzić do podniesienia się poziomu kontroli społecznej (Lee i Martinez 2009). Obecność migrantek i migrantów w przestrzeni lokalnej, zwłaszcza w biednych, zaniedbanych dzielnicach, może wręcz sprzyjać obniżaniu przestępczości, w konsekwencji prowadząc do poprawy „reputacji” dzielnicy (zob. np. Chouchy i Hernandez 2019; Peguero i in. 2021).

Wczesne analizy wykluczonych sąsiedztw wskazywały, że niższy status ekonomiczny wiąże się z mniejszym zaangażowaniem w sprawę społeczności lokalnej i z tego powodu większą tolerancją dla zachowań dewiacyjnych, w tym przestępczych w okolicy (Wilson i Kelling 1982; Sampson i Raudenbush 1999; Petersilia 2001; Sampson 2006). Brak środków finansowych oznacza brak możliwości zakupu własnego mieszkania i traktowanie miejsca zamieszkania jako tymczasowego, a nie docelowego. Jednostka nie utożsamia się z miejscem zamieszkania i nie przywiązuje dużej wagi do przejawów dezorganizacji społecznej (Shaw i McKay 2014; 1942; por. Sampson 2006). Wytwarza się swoiste błędne koło społecznego przyzwolenia na zachowania dewiacyjne w danej okolicy, które prowadzi do dalszego obniżania jakości życia jej mieszkańców. Proces stopniowej degradacji sąsiedztw miejskich ujawnili również James Q. Wilson i George L. Kelling (1982) w znanej teorii „wybitych okien”. Autorzy opisywali widoczne w takich miejscach zamieszkania przejawy nieporządku, jak: porzucone samochody⁹, graffiti, zdewastowane przystanki, budynki z wybitymi oknami, oraz zachowania, np. akty wandalizmu, żebractwo, nielegalny handel, używanie narkotyków czy spożywanie alkoholu w miejscach publicznych. Są one sygnałem, że „nikomu nie zależy”, który wśród „zwykłych” mieszkańców buduje lęk przed staniem się ofiarą np. napaści, a sprawcom przestępstw daje do zrozumienia, że w tej okolicy mogą prowadzić działalność przestępczą bez obawy o negatywne konsekwencje. W rezultacie dokonuje się cyrkulacja mieszkańców: lepiej sytuowani wyprowadzają się do lepszych osiedli, a ich miejsce zajmują osoby związane ze światem przestępczym (zob. Wilson i Kelling 1982; por. Petersilia 2001). Z tym poglądem polemizował w późniejszych latach Robert J. Sampson (2006). Autor ten wprowadza pojęcie kolektywnej skuteczności (ang. *collective efficacy*), którą definiuje jako spójność między mieszkańcami wynikającą ze wspólnoty oczekiwań i sprawowania nieformalnej kontroli społecznej nad wspólną przestrzenią. Na podstawie wszechstronnych badań (m.in. systematycznej analizy nagrań monitoringu z ponad 20 tys. lokalizacji Chicago, analizy policyjnych raportów i statystyk oraz ponad 3,5 tys. indywidualnych wywiadów z mieszkańcami miasta) autor

9 Autorzy nawiązują w tym miejscu do eksperymentu przeprowadzonego w 1969 roku przez Phillipa Zimbardo, który podstawił dwa samochody pozbawione tablic rejestracyjnych w dwóch charakterystycznych miejscach w USA. Samochód pozostawiony w Nowym Jorku w stłnającej z wysokich wskaźników przestępczości dzielnicy Bronx już po 10 minutach został zdewastowany i szybko rozebrany na części, następnie stał się miejscem zabaw dla dzieci. Z kolei samochód „porzucony” w Palo Alto w Kalifornii przetrwał tydzień bez uszczerbku. Wtedy Zimbardo zniszczył jego część za pomocą młotka. W ciągu kilku godzin od tego zdarzenia samochód był już doszczętnie zniszczony (Wilson i Kelling 1982: 2–3).